

A MAGYARORSZÁGI ÉS FINNORSZÁGI HOSSZÚ TÁVÚ TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A TÁRSADALMI JELZŐSZÁMOK IDŐSORAI ALAPJÁN

1. A kutatási probléma: a magyarországi társadalmi fejlődés jellege

Minden korban és minden társadalomban nagy kihívás a szociológia számára a hosszú távú társadalmi változások értelmezése és értékelése. Különösen aktuális kérdés ez ma – egy új politikai, gazdasági és társadalmi rendszerre való gyors áttérés körülményei közt – Magyarországon. Nemcsak azért érdekes kutatási téma ez, mert hozzásegít annak megértéséhez, hogy min mentünk keresztül az elmúlt 46, sőt 72, vagy akár 124 évben, hanem azért is, mert politikai, gazdasági és társadalmi múltunkat nyilvánvalóan a következő években, sőt évtizedekben is a hátunkon fogjuk hordozni, hatásai még sokáig fognak érződni az ország fejlődésében.

Az 1945 óta eltelt korszak értelmezésében némi leegyszerűsítéssel három elméleti álláspontot (az egyikben belül két teljesen ellentétes véleményt) lehet megkülönböztetni:

(1) Mind a korábbi hivatalos marxista ideológia képviselői, mind a kapitalista országok antimarxista társadalomtudósai azt állították, hogy a szocialista és a kapitalista társadalom¹ alapvetően különbözik egymástól, az előbbieket szerint a szocializmus, az utóbbiak szerint a kapitalizmus minden tekintetben magasabb rendű.

(1.a) A korábbi hivatalos marxista ideológia szerint a gazdaság központi tervezése és a rendszer szocialista jellege nemcsak gyorsabb gazdasági növekedést tesz lehetővé, hanem ezen kívül a szocializmusban a kapitalista társadalomnál sokkal kevésbé egyenlőtlen társadalmi viszonyok alakulnak ki, szélsőséges megfogalmazások szerint bekövetkezik a teljes társadalmi egyenlőség állapota, az életpályá-esélyek teljesen egyenlőkké válnak. Ezen az alapon kifejlődik valamilyen közelebről nem definiált, de mindenképpen magasabb rendű szocialista életmód, csökkennek a társadalmi problémák, köztük a deviancia, megszűnik az elidegenedés.

(1.b) Az antimarxista ideológia kritikáját elsősorban arra összpontosította, hogy a piac hiánya következtében nagy fokú és a gazdaság szempontjából egészségtelen egyenlőség alakul ki, másrészt hogy – ennek következtében – a gazdaság nem képes hatékonyan fejlődni, mert hiányzanak a szükséges gazdasági ösztönzők. Hangsúlyozták továbbá a demokrácia és a szabadság hiányát, de viszonylag kisebb figyelmet fordítottak az életmód sajátosságaira, a deviáns viselkedésre és az elidegenedés jelenségkörére.

(2) E két – egymással éles ellentétben álló, de egyformán a két rendszer különbségeit hangsúlyozó – elmélettel ellentétben az ipari társadalom elmélete (Kerr et al. 1960) szerint a kapitalista és a szocialista társadalom, mivel mindkettőben az ipari termelési technológia alapvető követelményei határozzák meg a gazdasági

és társadalmi viszonyokat, egymáshoz nagyon hasonlít vagy legalább is közeledik egymáshoz, „konvergál”.

(3) Egy köztes hipotézis szerint a kapitalista és a szocialista társadalom az ipari társadalom két különböző változatát, az iparosítás két eltérő útját képviseli, amelyek között nagyon lényeges különbségek vannak (Lenski 1966, Lenski, Lenski, Nolan 1991; Solenius 1983), de esetleg azonos irányban fognak fejlődni.

Kutatási kérdésünket ennek alapján így fogalmazhatjuk meg:

– A hasonlóságok vagy a különbségek voltak-e a meghatározóbbak Magyarországon és a hasonló fejlettségű kapitalista országok között?

– Amennyiben a különbségek voltak a jellemzőbbek, akkor milyen területeken jelentkeztek és milyen irányúak voltak?

A magyarországi tendenciák és változások megértéséhez segítségünkre lehet Andrew Janos (1982) felfogása a 19. és 20. századi magyar történelemlről. Eszerint a reformkortól 1945-ig Magyarországon újabb és újabb kísérletek történtek a modernizációra, az európai periferiális vagy félperiferiális helyzetből való kitörésre, a fejlettebb nyugat-európai „mag”-országokhoz való felzárkózásra, vagy legalább a tőlük elválasztó lemaradás csökkentésére. Ezek a kísérletek azonban különféle – nagyrészt politikai – okok miatt kudarccal, sőt némelykor tragédiával végződtek 1849-ben, 1919-ben és 1945-ben. Tehát az 1945 utáni szocialista korszakot is újabb modernizációs kísérletként foghatjuk fel. Ennek alapján kérdésünket úgy is megfogalmazhatjuk: Vajon ez a modernizációs „nekifutás” is teljes kudarccal, esetleg tragédiával fog végződni, vagy van arra esély, hogy Magyarország viszonylag simán a modernizációnak és felzárkózásnak egy új szakaszába megy át?

2. A társadalmi jelzőszámok mint a szociológiai elemzés eszközei

Az ehhez hasonló kutatási kérdések megválaszolására, a nagy vagy „makroszintű” társadalmi változások összefoglaló elemzésére alkalmas eszközöket szolgáltatnak a társadalmi jelzőszám rendszerek.

A „társadalmi jelzőszám (indikátor) mozgalom” az 1960-as évek második felében alakult ki az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában (Andorka 1975). A mozgalom megerősödésében minden bizonnyal lényeges szerepet játszottak ezeknek az éveknek egyetemi hallgató felkelései, tüntetései, valamint az egyes nagyvárosokban lezajlott súlyos konfliktusok. Ezek rádöbbenették egyrészt a társadalomtudósokat, másrészt a politikusokat, hogy a második világháború utáni időszak szinte soha korábban nem tapasztalt gazdasági prosperitása, gyors gazdasági növekedése ellenére alapvető problémák vannak ezekben a társadalmakban. Ezért szükségesnek látták a gazdasági indikátorokhoz és éves gazdasági jelentésekhez hasonló társadalmi indikátorok szerkesztését és társadalmi jelentések összeállítását.

E nagyon aktuális és gyakorlati indíték háttérében egy általánosabb és elméletibb felismerés állt, hogy tudniillik az egy főre jutó nemzeti jövedelem nem méri megfelelően egy-egy ország gazdasági és társadalmi fejlettségét, továbbá hogy az egy főre jutó háztartási jövedelem nem méri megfelelően az egyének és háztartá-

sok életszínvonalát, jólétét. A fejlettség és a jólét ugyanis többdimenziós fogalmak, amelyekben a jövedelemszint mellett szerepet játszik az egészségi állapot, a biztonság, a műveltség, a természeti és művi környezet állapota, az emberi jogok megvalósulása, az élet minősége stb. Ilyen kiterjesztett jólétfogalmat dolgozott ki a skandináv országok összehasonlító vizsgálata számára Erik Allardt (1973, 1975). Ebben – A. Maslow szükségletelméletéből kiindulva – a jólétnek három dimenziója szerepel: (1) a birtoklás (having), vagyis az anyagi életszínvonal; (2) az emberi kapcsolatok (living); és (3) az értelmes emberi élet (being).

A KSH Társadalomstatisztikai Főosztályán – az ENSZ, az OECD, a KGST és számos ország hasonló törekvéseivel együttműködve – megkezdtek egy olyan társadalomstatisztikai jelzőszámrendszer kidolgozását, amely a jólét és a társadalmi élet minden fontos területéről tömör információt nyújt (Andorka, Kulcsár 1975).² A társadalmi jelzőszámok hosszú távú idősorait tartalmazó és azokat elemző kiadvány (Andorka, Harcsa 1986a) végül is leginkább a hasonló nyugatnémet kiadvány (Zapf 1978) mintáját követi, de sok gondolatot és jelzőszámot vesz át a svéd és a finn kutatásokból is. Az 1990-ben kiadott *Társadalmi riport 1990* (Andorka, Kolosi, Vukovich 1990) első része az 1986–1989 évek jelzőszámaival egészítette ki a korábbi kötetet. Ezek alapján összefoglalóan lehet elemezni a magyar társadalom változásait az 1960-as évek óta, némely jelenségeket illetően pedig egészen a két világháború közötti időszakra, sőt a századfordulóig vissza lehet menni a rendelkezésre álló jelzőszámok alapján.

3. A társadalmi jelzőszám-idősorok nemzetközi összehasonlításának értelme és problémái

Stein Rokkan (1964) már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a szociológia nagy kérdéseinek tanulmányozásához a legjobb út a különböző országok és korszakok összehasonlítása. Különösen alkalmas terep ehhez Európa, egyrészt az európai társadalmak alapvető hasonlósága miatt (ami leszűkíti az összehasonlítandó tényezők számát), másrészt változatossága miatt, ami mintegy szociológiai laboratóriumá teszi. Max Haller (1990) például összehasonlítási lehetőségeket látott Európában a fejlettebb és kevésbé fejlett, a kapitalista és a szocialista, valamint a római katolikus, protestáns, ortodox és más vallási kultúrájú országok közt. Az elmúlt évtizedekben sor is került néhány nagy jelentőségű nemzetközi összehasonlító vizsgálatra az európai országokban egy-egy társadalmi jelenség – például az időmérleg (Szalai 1978) és a társadalmi mobilitás (Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Andorka 1988) – területén, azonos időpontban és azonos módszerrel vagy egymáshoz közeli időpontokban és összehasonlítható módszerekkel végzett adatfelvételek alapján. Nem került sor azonban – tudomásom szerint – két vagy több ország társadalmának teljes körű, minden lényeges társadalmi folyamatra kiterjedő, hosszabb időszakot átfogó összehasonlítására.

Amikor 1986-ban a társadalmi jelzőszámok hosszú idősorait publikáltuk, azt a reményünket fejeztük ki, hogy ezt a munkát követni fogja a társadalmi jelzőszámok hosszú idősorainak nemzetközi összehasonlítása. Ezt azonban a kutatás idő-

igényességén kívül az is akadályozta, hogy a „társadalmi jelzőszám mozgalom” a hetvenes évek végére kifulladásra, a korábban nagy lendülettel megkezdett, nemzetközi módszertani egységesítési munka és több országra vonatkozóan az azonos jelzőszámok publikálása elakadt vagy legalább is nagyon lelassult. Ez összefüggött annak a véleménynek a térhódításával, hogy a társadalmi folyamatokba nem lehet vagy nem szabad beavatkozni és ezért nincs sok értelme a nyomkövetésüknek, a társadalmi indikátor-kötetek összehasonlításának és a társadalmi jelentések megfogalmazásának sem.³

Az elmúlt negyvenhat év magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti megértése azonban annyira érdekes tudományos problémának látszott, hogy a társadalmi jelzőszámok idősorainak nemzetközi összehasonlítására való törekvést nem adtam fel teljesen. Első elképzelésem az volt, hogy az összehasonlítás céljára kiválasztok néhány, nagyjából hasonló nagyságú és a századforduló körül vagy a két világháború között nagyjából hasonló fejlettségű és lehetőleg többé-kevésbé azonos régióban elhelyezkedő, de különböző társadalmi rendszerű európai országot. Kézenfekvő lett volna Magyarországot egyrészt Csehszlovákiával és Jugoszláviával, másrészt Ausztriával, Finnországgal és Görögországgal összehasonlítani. Első „menetben” azonban csak Finnországról sikerült elegendő mennyiségű összehasonlítható társadalmi jelzőszám hosszabb idősorát megszerezni.

A magyar–finn összehasonlítást megkönnyítette a régi, szoros együttműködés a finn szociológusokkal, amely nemcsak a társadalmi szerkezet, a mobilitás és a jövedelemkülönbségek (Alestalo, Andorka, Harcsa 1987), valamint az időmérleg (Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Harcsa, Niemi, Babarczy 1988) egzakt, kétoldalú összehasonlításaihoz vezetett el, hanem egymás kutatási módszereinek és eredményeinek alapos megismeréséhez is.

Magyarország és Finnország összehasonlítása mellett szól az, hogy a századfordulón mindkét ország az európai perifériához tartozott, s egy nagyobb birodalom részeként erősen elmaradott volt. A hosszú távú idősorok összehasonlításának kezdő időpontjában tehát helyzetük sok tekintetben hasonló volt. A két világháború Finnországban sokkal kisebb veszteséget okozott. Ezt a különbséget mindenképpen figyelembe kell venni az összehasonlítás eredményeinek értékelésekor. 1945 után pedig a két ország teljesen eltérő feltételek között fejlődött. Ennek a tanulmánynak a tárgya e feltételek hatásainak összehasonlítása.⁴

Az alábbiakban néhány kiválasztott területen, olyan dimenziókban hasonlítom össze a két ország fejlődését, amelyeket különösen fontosnak és érdekesnek találtam és amelyekről összehasonlítható adatok állnak rendelkezésre.

4. Gazdasági fejlettség, egy főre jutó nemzeti jövedelem

A gazdasági fejlődés különféle jelzőszámai – köztük az egy főre jutó nemzeti jövedelem – nem tartoznak a szó szoros értelmében vett társadalomstatisztikai jelzőszámrendszerhez. A társadalmi jelzőszámok összehasonlító vizsgálatakor mégis érdemes röviden utalni a gazdasági fejlettség különbségeire.⁵ A századforduló körüli évekből nincsenek összehasonlítható adataink a nemzeti jövedelemről. Ezért

csak a mezőgazdasági népesség aránya alapján (1910-ben Finnországban 74, Magyarországon 64 százalék) következtethetünk az elért fejlettségi szintre. Eszerint úgy látszik, hogy az első világháború előtti korszakban Magyarország valamivel magasabb szinten állt, mint Finnország (Alestalo 1986). A két világháború közötti korszakban azonban Finnország lényegesen gyorsabban fejlődött, mint Magyarország (Madison 1976). Az 1930-as évek végétől Ehrlich Éva (1988, 1990) számításaira támaszkodva hasonlíthatjuk össze a két országot. Nagy számú természetes mutató alapján becsülte meg az egy főre jutó GDP szintjét és azt országonként az USA egy főre jutó GDP-jének százalékában adta meg (1. táblázat). Eszerint 1937-ben Finnországban már közel kétszer olyan magas volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, mint Magyarországon. Ez az arány 1960-ig alig változott, ezt követően, főképpen pedig 1970 után Finnországban lényegesen gyorsabb volt a fejlődés, úgyhogy 1980-ban már jóval több mint kétszerese volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem a magyarországinak. Az 1980-as években Magyarország az USA-hoz viszonyítva is visszaesett, Finnország viszont még jobban megközelítette az USA szintjét.

1. táblázat: Magyarország és Finnország relatív gazdasági fejlettsége: GDP/fő az USA adott évi gazdasági fejlettségéhez (USA GDP/fő = 100) viszonyítva, 1937-1986

Év	Magyarország	Finnország	Finnország/ Magyarország
	GDP/fő az USA-hoz (100) viszonyítva		
1937	21,1	37,5	1,8
1960	21,1	37,6	1,8
1970	23,0	47,0	2,0
1980	31,7	73,4	2,3
1986	28,9	77,1	2,7

Forrás: Ehrlich Éva 1988, 1990.

Más nemzetközi összehasonlítások is hasonló tendenciákat mutatnak. Az ICP (International Comparison Project) módszerrel becsült adatok szerint 1980-ban Finnországban a GDP/fő 1,85-szöröse volt a magyarországinak. Az ICP továbbfejlesztéseként végzett ECP (European Comparison Programme) szerint 1980-ban 1,74; 1983-ban pedig 1,72 volt ez az arány (Bóday, Szilágyi 1985).

Az aktív keresők népgazdasági ágak szerinti megoszlása⁶ (2. táblázat) hasonlóképpen arra enged következtetni, hogy Magyarország gazdasági fejlettsége már 1949-ben elmaradt Finnorszáé mögött és az elmaradás különösen az 1970-es évek óta nőtt. A népgazdasági ágak szerinti megoszlás a magyar gazdasági fejlődésnek még egy sajátosságára hívja fel a figyelmet: mindkét országban érvényesül az a törvényszerűség, hogy az iparban foglalkoztatott népesség aránya egy ideig emelkedik, majd csökkenni kezd, amikor a szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya erősen nőni kezd, de Magyarországon az iparban foglalkoztatottak aránya sokkal magasabb csúcserőértékért el, mint Finnországban. Úgy tűnik tehát, hogy hazánk társadalma sokkal nagyobb ipari munkaerőráfordítással érte el az

iparosításnak hasonló fokát, mint Finnország, más szóval a finn társadalom az iparosításnak és modern gazdasági fejlődésnek lényegesen „kényelmesebb” útját járta végig, mint a magyar. A magyar „út” nehezebb volta az iparra, azon belül is a nagyiparra koncentráció és elsősorban a munkaerő bővítésén alapuló szocialista iparosítás következménye volt.

2. táblázat: A gazdaságilag aktív népesség megoszlása a három fő népgazdasági ág között Magyarországon és Finnországban, 1949–1980

Ország	Év	A gazdaságilag aktív népesség megoszlása (%)		
		Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
Magyarország	1949	54	22	24
	1960	39	34	27
	1970	25	43	32
	1980	20	42	38
Finnország	1950	46	27	27
	1960	35	31	34
	1970	20	34	46
	1980	13	33	54

Forrás: Alestalo, Andorka, Harcsa 1987.

A gazdasági fejlettség mérőszámai alapján végzett összehasonlítás tehát egyértelműen mutatja a finn gazdaságnak lényegesen jobb teljesítményét. Miközben a finn gazdaság felzárkózott a nyugat-európai – korábban iparosodott – országokhoz, a magyar gazdaság lemaradása Nyugat-Európa mögött nem változott. Úgy látszik, hogy a finn gazdaságnak a magyarnál jobb teljesítménye már a két világháború után kezdődött. A szocialista gazdaság „hőskorában” – a hivatalos ideológia által hirdetett optimizmussal ellentétben – semmiképpen sem csökkent a Magyarországot a fejlettebb országoktól elválasztó távolság. Az 1973. évi olajválságot követően pedig különösen szembetűnővé vált a finn gazdaság jó és a magyar gazdaság rossz teljesítménye. Ezért megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy az 1968-as gazdasági reformok után is a központi kormányzat túlsúlyos szerepén alapuló magyar gazdaságirányítási rendszer megnehezítette az energiaáremelkedés által szükségessé vált gyors gazdasági alkalmazkodást és utána a világgazdaságban végbement nagy átalakulásokhoz való csatlakozást. Ugyanakkor a magántulajdonon és a piac uralmán alapuló finn gazdasági rendszer lehetővé tette a gyors alkalmazkodást.

Ez kikényszerítette Magyarországon a gazdaságirányítási rendszer gyors, radikális átalakítását a piaci viszonyok és a magántulajdon dominanciája irányában. Ez az átalakulás – amelyre Finnországban nem volt szükség – maga is súlyos megpróbáltatásokkal jár és sikerének fokát ebben a pillanatban nem lehet megjósolni.

5. Jövedelemszint: különbségek és egyenlőtlenségek

A gazdaság rossz teljesítménye nagyon egyértelműen megmutatkozott a személyes jövedelmek alakulásában. Míg Finnországban a reálbérszint folyamatosan emelkedett, Magyarországon 1978 után a reálbérszint csökkent és 1989-ben mintegy 12 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1978-ban. Az egy főre jutó reáljövedelem Finnországban gyorsan, Magyarországon azonban alig nőtt.

Elterjedt hiedelem volt, hogy a szocialista országokban alacsonyabb ugyan az átlagjövedelem, de kisebbek az egyenlőtlenségek, ezért a társadalomnak kisebb része szegény, vagy legalább is a jövedelemkülönbségek nem okoznak akkora elégedetlenséget, mint a kapitalista társadalmakban. A magyar és a finn jövedelmi jelzőszámok összehasonlítása nem támasztja alá ezt a közkeletű hiedelmet. Mindkét országban az 1960-as években megkezdték a rendszeres családi jövedelem-adatfelvételek sorozatát, így annak alakulását különféle részletezésben jól nyomon tudjuk követni.⁷

Bár a magyar és a finn adatközlések némileg eltérő társadalmi rétegek szerint adják meg a háztartási jövedelemátlagokat (3. és 4. táblázat), azt a következ-

3. táblázat: A relatív egy főre jutó jövedelem társadalmi rétegenként Magyarországon, 1962 és 1987

A háztartásfő társadalmi helyzete	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag százalékában	
	1962	1987
Vezető és értelmiségi	154	125
Középszintű szakember	128	117
Irodai dolgozó	119	93
Szakt munkás	109	102
Betanított munkás	95	88
Segéd munkás	82	81
Paraszt	87	90
Nyugdíjas és eltartott	84	94

Forrás: Andorka, Harcsa 1990.

4. táblázat: A relatív egy fogyasztási egységre jutó jövedelem társadalmi rétegenként Finnországban, 1966 és 1985

A háztartásfő társadalmi helyzete	Egy fogyasztási egységre jutó jövedelem az országos átlag százalékában	
	1966	1985
Felsőszintű szellemi	174	134
Alsószintű szellemi	127	109
Önálló kisiparos, kiskereskedő	119	95
Munkás	95	97
Önálló paraszt	68	91
Nyugdíjas és eltartott	84	81

Forrás: Uusitalo, 1989.

tetést le lehet vonni, hogy a rétegek közötti jövedelemkülönbségek nem lényegesen nagyobbak Finnországban, mint Magyarországon és a rétegek sorrendje alapvetően hasonló a két országban: a csúcson a felső szintű szellemi foglalkozásúak állnak, a hierarchia alján pedig a szakképzetlen munkások és a parasztok.

A jövedelmi egyenlőtlenségek mérésére a legfelső és a legalsó jövedelmi decilis százalékos részarányát, valamint e kettő hányadosát használtam⁸ (5. táblázat). Eszerint az 1960-as években és az 1970-es évek elején a finnországi jövedelemeloszlás sem volt sokkal egyenlőtlenebb, az 1980-as évekre pedig valamivel egyenlőbbé vált, mint a magyar.⁹ Ennek az oka az lehet, hogy Magyarországon az 1960-as évek után viszonylag kevésbé csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség, az 1980-as években pedig – a piaci viszonyokra való fokozatos áttérés következtében – nőtt, míg Finnországban – a jóléti állam kiterjedése következtében – csökkent.

5. táblázat: A háztartások legalsó és legfelső jövedelmi decilisének százalékos részesedése az összes háztartási jövedelemből Magyarországon és Finnországban, 1967–1987

Év	A legalsó	A legfelső	A legfelső és legalsó decilis részesedésének egymáshoz viszonyított aránya
	jövedelmi decilis részesedése az összes jövedelemből, százalék		
<i>Magyarország</i>			
1967	2,2	20,8	9,5
1977	2,3	20,5	8,9
1982	2,6	20,5	7,9
1987	2,4	23,4	9,8
<i>Finnország</i>			
1966	2,1	24,9	11,9
1971	2,4	23,4	9,8
1976	2,7	20,9	7,7
1981	2,6	20,8	8,0
1986	2,7	21,4	7,9

Forrás: KSH 1975, 1980; Éltető, Horváth, Schnell 1985; Matukovics, Salamin 1990; Uusitalo 1989.

6. Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága

A jövedelemeloszlás kisebb fokú egyenlőtlenségéhez hasonlóan elterjedt hiedelem volt az is, hogy a szocialista társadalmakban nagyobb a társadalmi mobilitás, ezek a társadalmak nyitottabbak, mivel a szülők társadalmi helyzetének átörökítése kevésbé lehetséges, sőt az állami intézkedések hatására a privilegizált társadalmi környezetből származóknak egyenesen rosszabbak az esélyei a privilegizált pozíciók elérésére, mint a hátrányos helyzetből származóknak.¹⁰ A magyar és a finn adatfelvételek összehasonlítása ezt a hiedelmet sem igazolja.

Magyarországon három nagy országos társadalmi mobilitás-adatfelvételre került sor 1962–1964-ben, 1973-ban és 1983-ban. Finnországban két hasonló felvétel volt 1972-ben és 1981–1982-ben (Pöntinen 1983; Pöntinen, Alestalo, Uusitalo 1983). Sem az adatfelvételek mintái, sem a használt társadalmi kategóriák nem teljesen azonosak, mégis szerkeszthetők többé-kevésbé összehasonlítható kilépési és belépési mobilitási arányszámok.¹¹

Mindkét országban nőtt a társadalmi mobilitás volumene a felvételek által átfogott időszakban. Mindkét országban a társadalmi foglalkozási struktúra változása volt a mobilitás fő hatótényezője, tehát a strukturális mobilitás nagyobb volt a helycserék következtében létrejövő mobilitásnál.

Továbbá mindkét országban a mezőgazdasági fizikai rétegből való kiáramlás képezte a mobilitás öszsvolumenének igen jelentős részét. A mezőgazdasági rétegből való kilépési mobilitás arányszáma mindkét országban nőtt és majdnem azonos volt (A. táblázat).

A. táblázat

	A mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor más réteghez tartozott (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	49	—
1972	—	58
1973	57	—
1980–1981	—	72
1983	75	—

B. táblázat

	A fizikai foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor szellemi foglalkozású réteghez tartozott (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	13	—
1972	—	19
1973	16	—
1980–1981	—	26
1983	19	—

A vizsgált időszakban növekedett és nagyjából hasonló volt a két országban a fizikai rétegekből a szellemi rétegekbe irányuló kilépési mobilitás (B. táblázat).

Mindkét országban növekedett az ezzel ellenkező irányú mobilitás, a kilépés a szellemi rétegekből a fizikai rétegek felé. Ez az arányszám Magyarországon nagyobb, mint Finnországban (C. táblázat).

A magyarországi magasabb kilépési arányszám magyarázata talán a szellemi réteg lassabb növekedése (a gazdasági stagnálás miatt) és az irodai foglalkozásúak viszonylag kedvezőtlen (a szakmunkásokénál alacsonyabb) jövedelme lehetett.

Végül a fizikai foglalkozású családok gyermekeinek aránya a vezető és értelmiségi rétegben – amelyről általában feltételezik, hogy a tudatos társadalompolitika következtében sokkal nagyobb volt a szocialista országokban, mint a kapitalista országokban – Magyarországon és Finnországban alig különbözött (D. táblázat).

C. táblázat

	A szellemi foglalkozású apák fiai közül az összeíráskor fizikai foglalkozású réteghez tartozott (százalék)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	30	—
1972	—	32
1973	42	—
1980–1981	—	38
1983	46	—

D. táblázat

	A vezető és értelmiségi férfiak közül fizikai foglalkozású apa gyermeke (százalékban)	
	Magyarország	Finnország
1962–1964	68	—
1972	—	59
1973	60	—
1980–1981	—	60
1983	64	—

Úgy látszik tehát, hogy a magyar és a finn társadalom mobilitási viszonyait elsősorban az határozta meg és tette hasonlóvá, hogy mindkét ország gyorsan iparosodott az 1945 utáni évtizedekben, s ennek következtében csökkent a mezőgazdasági népesség, nőtt a munkásság és a szellemi réteg. A rendszer szocialista, illetve kapitalista volta ennél sokkal kisebb mértékben befolyásolta az idézett mobilitási arányszámokat. A finn társadalom kapitalista és a magyar társadalom szocialista jellege láthatóan nem okozott különbségeket a mobilitás területén.

Ez az eredmény természetesen csupán azok számára meglepetés, akik nem ismerik alaposan a társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításának legújabb irodalmát. Ennek kiindulópontja az FJH hipotézis (Featherman et al. 1975): eszerint a tényleges kilépési és belépési mobilitási arányszámok ugyan országonként eltérhetnek a társadalmi származás és az elért társadalmi helyzet szerinti struktúra különbségei miatt, tehát lényegében az egyes országok múltbeli és az összeíráskori eltérő társadalmi struktúrájának következtében, de a mobilitási esélyegyenlőtlenség – tehát a nyitottság – minden olyan országban hasonló, ahol piaci gazdaság működik és ahol a fiatalok családban nevelkednek. A CASMIN vizsgálat

(Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b), amely tíz kapitalista és két szocialista ország adatait vizsgálta a log-lineáris elemzés módszerével, lényegében igazolta ezt az alapvető hasonlóságot a két szocialista országra, Magyarországra és Lengyelországra vonatkozóan (Andorka 1988). Újabban a Ganzeboom, Luijkx és Treiman (1989) által végzett, 35 országra (köztük Magyarországra és Finnországra) kiterjedő, ugyancsak log-lineáris elemzésen alapuló nemzetközi összehasonlítás annyiban módosította az FJH hipotézist, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés és a nyitottság növekedése között kapcsolatot mutatott ki. A hasonló fejlettségű kapitalista és szocialista országok között azonban ők sem mutattak ki különbségeket a mobilitási esélyek egyenlőtlensége, tehát a nyitottság terén. Úgy látszik tehát, hogy a mobilitás – egészen kivételes esetektől (például véres forradalomtól és terrortól) eltekintve – nagyjából hasonló az iparosodott kapitalista és szocialista országokban.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a jövedelemeloszlás és a társadalmi mobilitás területén a magyar és a finn társadalmi jelzőszámok nem mutatnak ki olyan lényeges különbségeket, mint amilyenekre a közhiedelem alapján számítanunk kellett volna.

7. Életmód, időmérleg

Amikor az életmód fogalmát a szocialista országok társadalomtudományaiba bevezették, összekapcsolódott – elsősorban egyes filozófusok írásaiban – azzal az elképzeléssel, hogy a szocialista életmód magasabb rendű a kapitalistánál, mivel – e feltevételek szerint – a szocialista életmódban nagy szerepet játszik a művelődés és a közösségi tevékenység, szemben a kapitalista életmódra jellemző fogyasztói magatartással, amelyet a „fogyasztói társadalom” némileg elítélő fogalmával vélték leírni. A magyar szociológiában ez a felfogás nem terjedt el, mert az életmód fogalmát az időbeosztással operacionalizálták és vizsgálatára az időmérlegfelvételeket használták.

Magyarországon 1963-ban, 1976–1977-ben és 1986–1987-ben, Finnországban 1980-ban és 1987–1988-ban végeztek országos időmérlegfelvételeket. A két utóbbi magyar adatfelvételt és a két finn adatfelvételt pontosan összehasonlíthatóvá tették és részletesen összehasonlították (Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Andorka, Harcsa 1986b; Harcsa, Niemi, Babarczy 1988; Harcsa, Niemi 1989).

Az összehasonlítás egyértelműen alátámasztotta azt a – nemzetközi időmérleg-összehasonlítás alapján – korábban már Szalai Sándor (1978) által is megfogalmazott és a magyar adatfelvételek elemzése alapján is sokszor leírt következtetést, hogy a magyar társadalom életmódjának legfőbb jellemzője az igen hosszú munkával töltött idő. Ha összeadjuk az összes „kötött” tevékenységre (munka a főfoglalkozásban, a második gazdaságban, építkezés, háztartási munka, közlekedés és tanulás) fordított időt, akkor az az 1970-es évek második felében körülbelül másfél órával, az 1980-as évek második felében körülbelül egy órával volt hosszabb Magyarországon, mint Finnországban. Ebben közrejátszott a főfoglalkozású munkahe-lyen töltött átlagosan hosszabb idő és a második gazdaságban,¹² illetve (a nők ese-tében) a háztartásban végzett munkák hosszabb átlagos időtartama. Elsősorban a

6. táblázat: A 15–64 éves férfiak és nők napi időmérlege Magyarországon, 1976–77 és 1986–87 és Finnországban, 1980 és 1986–87, napi átlagos perc

Tevékenység	Magyarország		Finnország	
	1976–77	1986–87	1980	1986–87
<i>Férfiak</i>				
Munka a főfoglalkozásban	317	254	223	233
Második gazdaság	62	98	42	39
Építkezés	16	23	12	11
Háztartási munka	85	81	94	97
Közlekedés	76	69	70	81
Tanulás	18	23	40	33
Szabadidő	238	245	338	338
Fiziológiai szükségletek	628	647	620	608
Összesen	1440	1440	1440	1440
<i>Nők</i>				
Munka a főfoglalkozásban	201	170	170	180
Második gazdaság	52	53	21	18
Építkezés	3	4	1	1
Háztartási munka	280	272	222	208
Közlekedés	58	55	60	72
Tanulás	18	20	47	39
Szabadidő	196	219	299	312
Fiziológiai szükségletek	632	647	620	610
Összesen	1440	1440	1440	1440

Forrás: Andorka, Harcsa, Niemi 1983; Harcsa, Niemi 1989.

második gazdaságba való egyre nagyobb fokú bekapcsolódásnak köszönhető, hogy a reálbér csökkenése ellenére 1978 és 1989 között nem következett be lényeges életszínvonalcsökkenés Magyarországon. Az életszínvonal tényleges alakulását igen nehéz megítélni. Az egy főre jutó reáljövedelem (az 1988. évi kis visszaeséstől eltekintve) 1989-ig nőtt, az összes fogyasztás 1987 után visszaesett. A tartós fogyasztási eszközök fogyasztása és állománya 1989-ig minden évben erősen emelkedett. A lakásállomány mennyiségileg és minőségileg javult. Ezek az adatok legalább azt a következtetést indokolják, hogy az életszínvonal biztosan nem csökkent olyan mértékben, mint a reálbér és nem következett be olyan zuhanásszerű életszínvonalcsökkenés, mint Lengyelországban. Ez pedig az időmérlegadatok tanúsága szerint elsősorban a magyar társadalom nagy része azon hajlandóságának köszönhető, hogy igen hosszan és intenzíven dolgozzék, elsősorban a tágan értelmezett második gazdaságban. Azt mondhatjuk, hogy a magyar társadalom tagjainak nagy része úgy viselkedett, mint „Csajanov (1925) parasztjai”: nem kalkulálta költségként azt a munkaidőt, amelyet a második gazdaságba fektetett be (Andorka 1990a).

Egyrészt tehát e nagyon hosszú munkával töltött időnek igen pozitív gazdasági hatásait emelhetjük ki, másrészt némi meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy a „szocialista” életmódnak (abban az értelemben, hogy ha Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai rendszerét tekintve szocialista, akkor az itteni életmód is

„szocialista” életmód) az volt a legfőbb sajátossága, hogy a magyar társadalom tagjai igen sokat dolgoztak, különösképpen a második gazdaságban. Azt sem lehet elhallgatni, hogy ezeknek az igen nagy erőfeszítéseknek feltehetően káros hatásai voltak a magyar népesség testi és lelki egészségi állapotára. A művelődésre és közösségi együttlétre fordított idő pedig szükségképpen rövidebb volt, mint Finnországban.

8. Halandóság

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ha létezik egyetlen szintetikus jelszám a gazdasági és társadalmi fejlődésre, akkor az a születéskor várható átlagos élettartam.

Finnországban a születéskor várható átlagos élettartam (1921–1930-ban a férfiaknál: 50,7 év, a nőknél 55,1 év) már a két világháború közötti korszakban kedvezőbb volt a magyarországinál (1930–31-ben a férfiaknál 48,7 év, a nőknél 51,8 év). A különbség azonban nem volt nagyon nagy és az 1950-es években nem nőtt, inkább csökkent. Az 1960-as évek közepén azonban ellenkező irányú tendencia kezdődött a két országban (7. táblázat): Magyarországon a férfiak születéskor várható élettartama csökkent, a nőké alig-alig emelkedett.¹³ Így jelenleg a legalacsonyabbak egyike Európában. Finnországban viszont inkább a javulás felgyorsulásának jelei mutatkoztak. Az 1980-as évek második felére mindkét nem esetében körülbelül öt évvel hosszabb a születéskor várható élettartam Finnországban, mint Magyarországon. Ekkora különbség sohasem volt a két ország között a 20. század folyamán.

7. táblázat: A születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon és Finnországban, 1956–1989

Év	Magyarország		Finnország	
	férfi	nő	férfi	nő
1956–1960	65,2	69,7	64,9	71,6
1961–1965	67,0	71,7	65,4	72,6
1966–1970	67,2	72,5	65,9	73,6
1971–1975	66,5	72,4	66,7	75,2
1976–1980	66,2	72,7	68,5	77,2
1981	65,5	72,9	69,5	77,8
1982	65,6	73,2	70,1	78,1
1983	65,1	73,0	70,2	78,0
1984	65,1	73,2	70,4	78,8
1985	65,1	73,1	70,1	78,5
1986	65,3	73,2	70,5	78,7
1987	65,7	73,7	70,7	78,7
1988	66,2	74,0	—	—
1989	65,4	73,8	—	—

Nagyon átfogó jelzőszámnak szokták a csecsemőhalandóságot is tekinteni, mert az egészségügyi ellátáson kívül tükröződik benne az anyák életszínvonala, életmódja, sőt műveltsége is. Ez a jelzőszám (8. táblázat) is a századforduló óta ked-

vezőbb Finnországban, mint Magyarországon, de nagyjából az 1960-as évek óta némileg eltérő tendencia érvényesült a két országban és ezért a különbség nőtt: míg Finnországban felgyorsult a csökkenés és az arányszám igen alacsony szintre csökkent, Magyarországon a javulás lelassult, ezért a csecsemőhalandósági arányszám a legmagasabbak közé tartozik Európában.

8. táblázat: A csecsemőhalandóság Magyarországon és Finnországban, 1901–1989

Év	Az ezer éveszülöltre jutó egy éven aluli halottak száma	
	Magyarország	Finnország
1901–1910	213	124
1911–1920	203	112
1921–1930	180	92
1931–1940	144	72
1941–1950	112	56
1951–1960	62	29
1961–1970	40	17
1971–1980	30	10
1981–1985	20	6
1986	19	6
1987	18	6
1988	16	—
1989	16	—

Itt nincs mód arra, hogy a halandóság ilyen alakulásának okait vizsgáljam. Csupán Józán Péter (1989) azon megállapítására hivatkozom, hogy az alapvető ok olyan „társadalmi rosszul-alkalmazkodási szindróma”, amely megnyilvánul a mindennapi élet igen feszültségterhes voltában, az egészségtelen táplálkozásban, a nagy alkoholfogyasztásban és dohányzásban és az egészségügyi ellátás rossz működésében.

9. A deviáns viselkedés néhány fajtája

Noha a deviáns viselkedés kutatása Durkheim óta a szociológia érdeklődésének középpontjában áll, nincs általánosan elfogadott magyarázat a deviancia magas vagy alacsony szintjének okaira. Ezért azt sem tudjuk megmondani, hogy a devianciára vonatkozó jelzőszámok valójában mit mérnek. Azonban eléggé általánosan elterjedt felfogás a szociológusok körében és még inkább a közvéleményben, hogy az egész társadalom állapotának bajait jelzi, ha a különféle deviáns viselkedések gyakorisága magas és különösen, hogyha nő.

Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt mondom, hogy a magyar közvélemény úgy véli, hogy Finnországban gyakori az öngyilkosság és sok az alkoholista.

Ténylegesen az 1930-as években az öngyilkossági arányszám magasabb volt Magyarországon, mint Finnországban, az 1950-es évek közepén nagyjából azonos

szinten voltak, azóta azonban Magyarországon gyors, Finnországban viszont lassú növekedési tendenciát lehet megfigyelni, úgyhogy az 1980-as években nálunk sokkal magasabb volt az öngyilkosság gyakorisága (9. táblázat).

9. táblázat: Az öngyilkossági arányszám Magyarországon és Finnországban, 1931–1989

Év	Az öngyilkosság okozta halálos esetek száma százezer lakosra	
	Magyarország	Finnország
1931–1935	32,9	20,6
1955	20,5	19,9
1971–1975	37,7	23,9
1976–1980	42,7	25,4
1980–1985	45,1	24,4
1986	45,2	26,6
1987	45,0	27,6
1988	41,3	28,3
1989	41,6	—

Az alkoholizmus elterjedtségét nehezebb mérni, mint az öngyilkosságét. A nemzetközi szakirodalomban Jellinek híres könyve óta általában a májzsugorodás okozta halálos esetek gyakoriságát tekintik az alkoholizmus többé-kevésbé megbízható indikátorának. Ez a jelzőszám is az 1950-es évek óta alacsonyabb Finnországban, mint Magyarországon, de míg Magyarországon 1989-ig a növekedés majdnem tízszeres, Finnországban nem egészen háromszoros (10. táblázat).

10. táblázat: A májzsugorodás okozta halálos esetek száma Magyarországon és Finnországban, 1955–1989

Év	A májzsugorodás okozta halálos esetek száma százezer lakosra	
	Magyarország	Finnország
1955	5,5	—
1964	8,7	3,5
1971	13,8	4,2
1977	20,1	5,4
1982	32,2	5,8
1985	43,1	7,4
1986	42,8	10,8
1987	44,2	8,6
1988	43,9	9,7
1989	51,8	—

Nincsenek összehasonlítható adataink a neurózis és a súlyos elmebetegségek előfordulási gyakoriságáról, de az 1980-as években végzett magyarországi adatfelvételek szerint (Kopp, Skrabski 1989, Skrabski 1991) mind a neurotikus, mind a depressziós tüneteket mutatók aránya igen magas a felnőtt népességben.

Azt mondhatjuk tehát, hogy bizonyos deviáns viselkedésfajták – amelyeket a Merton-féle osztályozás (1974) szerint mind a visszahúzóds típusú devianciák közé lehet sorolni, lévén a társadalmilag elfogadott célokról és normákról való lemondásnak, eltávolodásnak a tünetei – gyakorisága az 1950-es évek közepe óta igen nagy mértékben megnőtt a magyar társadalomban.

Meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a társadalmi jelzőszámok idősorainak összehasonlítása e deviáns viselkedések terén mutatta ki a legnagyobb különbségeket Magyarország és Finnország között. Azt is mondhatnánk, hogy a magyar társadalomban a legnagyobb problémák azokon a területeken halmozódtak fel, ahol e jelenségeknek az okait kereshetjük. Ezekről a területekről azonban nincsenek összehasonlítható idősoraink.

10. Az élet minősége

Allardt (1975) definíciója szerint az élet minőségének fogalmába tartoznak az emberi kapcsolatok és az értelmes emberi lét objektív jelzőszámai.¹⁴ A TÁRKI keretében, ezer személyes mintán végzett, 1990. szeptemberi „omnibusz” felvételnek a BKE Szociológia Tanszék által tervezett része néhány olyan kérdést tett fel, amely ezt a témakört járja körül és amelynek eredményeit össze lehet hasonlítani az 1972. évi skandináviai felvétel finnországi adataival (Allardt 1973). Noha tisztában vagyok az ilyen típusú kérdésekre adott válaszok nemzetközi összehasonlításának nehézségeivel¹⁵ és az összehasonlítható kérdések nem ölelik fel az élet minőségének teljes témakörét, érdemes e magyar–finn összehasonlítás végén ezeket is közölni és hozzájuk néhány gondolatot fűzni.

Több olyan kérdés szerepelt mindkét adatfelvételben, amely a lelki egészségi állapot, a kiegyensúlyozottság, a „jóllét” (well-being) hiányának tüneteit tárta fel (11. táblázat). A kérdésekre kapott válaszok arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalomban sokkal többen vannak azok, akik ezeknek hiányától szenvednek. Különösen feltűnő, hogy hányszor többen panaszkodnak nálunk lelki fe-

11. táblázat: A lelki egészség néhány mutatója Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben, százalék

A lelki egészség mutatója	Magyarország 1990	Finnország 1972
Kimerültségről panaszkodik	54	50
Nincs ideje pihenésre	34	25
Gyakori fejfájásról panaszkodik	46	22
Gyakran szomorú	34	19
Gyakran feszült	60	9

Forrás: Allardt 1973.

szültségek miatt. Ezeknek a feszültségeknek egyik oka lehet az igen hosszú munkával töltött idő, amelyre az időmérlegadatokat alapján mutattam rá. Kézenfekvő azonban arra gondolni, hogy szerepük lehet azoknak a problémáknak is, amelyek Allardtnál a szeretet és az értelmes lét dimenziójában fordulnak elő.

Két összehasonlítható kérdés (12. és 13. táblázat) alapján lehet az emberi kapcsolatokra, a szeretet-dimenzió állapotára következtetni. Ezek szerint Magyarországon meglehetősen hasonló a barátok számára vonatkozó válaszok megoszlása, a különféle bajok esetén várható segítségre vonatkozó válaszok pedig egyenesen arra engednek következtetni, hogy Magyarországon – legalábbis a megkérdezettek véleménye szerint – valamivel erősebb az emberek közötti szolidaritás, mint Finnországban.

12. táblázat: A barátok száma Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben, százalék

A barátok száma	Magyarország 1990	Finnország 1972
Nincs barátja	28	26
1 barátja van	8	13
2–5 barátja van	31	44
6 és több barátja van	31	17
Egyéb válasz	2	1
Összesen	100	100

Forrás: Allardt 1973.

13. táblázat: Válaszok a „ha bajban lennék, biztosan segítenének nekem” kérdésre Magyarországon és Finnországban, 1990-ben és 1972-ben

A „ha bajban lennék, biztosan segítenének nekem” kijelentés	Magyarország 1990	Finnország 1972
Igaz	72	59
Csak részben igaz	21	27
Nem igaz	4	11
Egyéb válasz	3	3
Összesen	100	100

Forrás: Allardt 1973.

Ugyanebből a magyarországi adatfelvételből négy kérdést választottam ki,¹⁶ amely szerintem némi fényt vet arra, milyen a helyzet a magyar társadalomban az Allardt-féle „értelmes lét” dimenziójában. Úgy gondolom, hogy az a tény, hogy a megkérdezettek 45 százaléka legalább néha úgy érzi, nincs értelme az életnek, és 47 százalék legalább néha elveszti a hitét önmagában (14. táblázat), továbbá hogy 48 százalék teljes mértékben azon a véleményen van, hogy nem érdemes távlati célokat kitűzni és hogy 59 százalék nem tudja, miben higgyen (15. táblázat), megengedi annak a következtetésnek a levonását, hogy ezen a téren igen nagy zavar ala-

14. táblázat: A válaszok megoszlása az élet értelmére és az önmagába vetett hitre vonatkozó kérdésre Magyarországon, 1990-ben

A feltett kérdés	A válaszok megoszlása, százalék					Összesen
	Sohasem	Néha	Gyakran	Nagyon gyakran	Állandóan	
Érzi-e Ön úgy, hogy nincs célja, értelme az életének?	55	33	6	4	2	100
Előfordul-e, hogy elveszíti a hitét önmagában, s hogy úgy érzi, semmire se jó?	53	38	5	3	1	100

15. táblázat: A válaszok megoszlása a távolabbi célokra és az eszményekre vonatkozó kérdésre Magyarországon, 1990-ben

A megfogalmazott állítás	A válaszok megoszlása, százalék				Összesen
	Nem ért egyet	Részben egyetért	Teljesen egyetért		
Manapság csak napról-napra él az ember, nem nagyon érdemes tervezgetni, távolabbi célokat kitűzni	17	35	48		100
Manapság az eszmények, célok, elvek olyan gyorsan változnak, hogy az ember már azt sem tudja, hogy miben higgyen, mi szerint éljen	13	28	59		100

kult ki a magyar társadalom jelentős részének tudati viszonyaiban. Ha Allardtot követve az értelmes lét hiányát elidegenedésnek nevezzük, akkor azt mondhatjuk: a magyar társadalomban igen nagy fokú az elidegenedés.

11. Néhány következtetés az 1945 óta végbement gazdasági és társadalmi fejlődés jellegéről

A bemutatott társadalmi jelzőszámok alapján a tanulmány első részében feltett kérdésekre a következő óvatos válaszokat fogalmaznám meg:

(1) A három említett elméleti irányzat közül a harmadik látszik a legalkalmasabbnak a magyarországi fejlődés megértéséhez. Magyarországon – Finnországhoz hasonlóan – gazdasági és társadalmi modernizációs folyamat ment végbe, a magyar és a finn modernizációs út között azonban lényeges különbségek voltak.

(2) Magyarország – ugyanúgy, mint Finnország – lényegesen modernebb ország, mint amilyen a második világháború előestéjén volt. Nőtt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, csökkent a mezőgazdaságból élő népesség aránya, nőtt a városi népesség aránya, emelkedett a lakosság iskolai végzettsége, lényegesen javult az infrastruktúra színvonala (elég itt a vezetékes víz és a csatornaellátás kiterjedésé-

re utalni), javultak a lakásviszonyok, elterjedtek a nálunk fejlettebb országokban a tömegszükségletekhez tartozó tartós fogyasztási eszközök (rádió, televízió, hűtőszekrény stb.).

(3) A modernizáció azonban lényegesen lassabb volt Magyarországon, mint Finnországban, így az 1990 körüli gazdasági, társadalmi, politikai átmenet idején hazánknak alacsonyabb szintről kell indulnia, mint Finnországnak. A két ország között, amely a századforduló körül nagyjából hasonló szinten állt, nagy rés alakult ki Magyarország kárára. A gazdasági és társadalmi fejlődés, a modernizáció már a két világháború között gyorsabb volt Finnországban, mint Magyarországon, lemaradásunk azonban a második világháború utáni, szocialista korszakban tovább nőtt. Különösképpen látványossá vált a két ország gazdasági fejlődése közötti különbség az 1973. évi olajválság után: ekkor Finnország rövid időn belül képes volt a világgazdasági feltételek változása által megkövetelt, új gazdaságfejlődési útra átállni, a magyar gazdaság viszont nem volt erre képes.

(4) A magyarországi és a finnországi modernizációs út közötti különbség nem azokon a területeken látszik a legnagyobbak, ahol a kapitalizmus és a szocializmus alapvető különbözőségét hangsúlyozó elméletek azokat a leginkább hangsúlyozták. Másképpen és némileg leegyszerűsítetten fogalmazva: nem a „kemény” szociológiai mutatók, hanem a nehezebben mérhető és nehezebben definiálható „lágyabb” jelenségek területén lehet a legnagyobb különbségeket sejteni.

(5) A jövedelmi és a mobilitási viszonyok területén a finn kapitalista jóléti állam körülbelül ugyanolyan egyenlőtlenségeket hozott létre (ugyanolyan mértékben mérsékelte a korábbi egyenlőtlenségeket), mint Magyarországon a szocialista rendszer.

(6) Az életmód területén az időmérlegadatokkal mérhető különbségek már lényegesen nagyobbak: a magyar társadalomban a különféle munkatevékenységekkel töltött, úgynevezett „kötött idő” az átlagos napnak sokkal nagyobb részét foglalja le, mint Finnországban. Más szóval a modernizáció magyarországi szocialista útja sokkal nagyobb erőfeszítéseket követelt a lakosságtól (és, mint láttuk, kisebb gyümölcsöt hozott), mint a finn út.

(7) Feltehetően ezzel is hozható kapcsolatba a halandóság megdöbbentően eltérő alakulása a két országban. A halandósági viszonyok megdöbbentő romlása Magyarországon talán mindennél élesebben világítja meg és bizonyítja, hogy a magyar modernizációs út legalább bizonyos lényeges vonatkozásokban „rossz irányba vezetett”. Mivel a magyarországi halandóság romlásának okait nem ismerjük pontosan, azt sem lehet egyértelműen meghatározni, hol rejtőznek a magyar modernizáció legsúlyosabb tévútjai.

(8) A lakoságnak csak a kisebbségét érintik közvetlenül, de a szociológia szerint a társadalom egészének állapotával függenek össze a különféle devianciák, ahol az elmúlt évtizedekben a két országban nagyon eltérő tendenciák mutatkoztak, mert hazánkban a szocialista korszakban meredek növekedés ment végbe. Mivel a deviáns viselkedés okaira vonatkozóan sincs általánosan elfogadott szociológiai elmélet, megintcsak nem tudunk a magyar modernizációs út azon sajátosságaira egyértelműen rámutatni, amelyek az öngyilkosság és az alkoholizmus növekedését, a mentális egészség romlását okozhatták.

(9) Az a néhány adatunk, amely a jólét nem anyagi dimenzióiról, az emberi kapcsolatokról, az értelmes emberi életről, egyszerűen az élet minőségéről a rendelkezésünkre áll, arra enged következtetni, hogy ezen a téren Magyarországon sokkal rosszabb a helyzet, mint Finnországban. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció magyarországi útja sokkal nagyobb fokú elidegenedést okozott, sokkal nagyobb érték- és normazavart hozott létre, mint az ebben a tekintetben sokkal kiegyensúlyozottabbnak látszó finn út. Bár az egész szocialista korszak egymástól sok tekintetben nagyon különböző alkorszakokra osztható fel, a nem anyagi jólét-dimenziókban a romlás – úgy látszik – folyamatos volt. Meg merném kockáztatni azt a hipotézist, hogy ez a folyamatos romlás volt a legerősebb – bár talán nem széles körben tudatosult – érv amellet, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és politikai rendszerben olyan alapvető változások szükségesek, amelyeket a „forradalmi” jelzővel illehetünk.¹⁷ Más szóval, a modernizáció magyarországi szocialista útja nemcsak sokkal nehezebb út volt, mint a finn út, hanem a továbbiakban járhatatlanná is vált.

A tanulmány első részében feltett másik – Andrew Janos munkájához kapcsolódó – kérdésre, hogy tudniillik teljes kudarccal fog-e végződni a szocialista modernizációs nekifutás is, akárcsak a megelőző nekifutások, nem lehet biztos választ adni, mert a szociológus nem vállalkozhat jóslásra. Azt mindenesetre örömmel megállapíthatjuk, hogy a korábbi nekifutásokat lezáró összeomlásra eddig nem került sor és az új modernizációs útra való áttérés megindult. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ennek a tanulmánynak az adatai és következtetései jelzik az áttérés nehézségeit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elidegenedést, az érték- és normazavart, mivel ezek kulturális jelenségek, sokkal nehezebb megváltoztatni, mint a gazdaságot megreformálni és talpra állítani, vagy mint (az alkotmányjogi szempontból már megvalósult) politikai rendszerváltozást végrehajtani. Egyet lehet érteni Dahrendorffal (1990): a politikai átalakulás hat hónap alatt megvalósítható, a gazdaság reformjához talán hat év szükséges, a társadalmi viszonyok megváltoztatásához hatvan év is szükséges lehet.¹⁸

JEGYZETEK

1. Ebben a tanulmányban a „kapitalista” és a „szocialista” gazdaság és társadalom elnevezést – a nemzetközi szociológiai irodalom többségét követve – nagyon gyakorlatias céllal használom. Így tudom egy-egy szóval megkülönböztetni (1) a túlnyomórészt magántulajdonban lévő termelőeszközökön alapuló piacgazdaságokat és (2) a túlnyomórészt állami tulajdonban lévő termelőeszközökön alapuló, központilag tervezett gazdaságokat, vagy még egyszerűbben a Szovjetunió uralma alatt álló „szocialista tábor” országait. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a ténylegesen létező gazdaságokban és társadalmakban a piac és a központi tervezés, továbbá a termelőeszközök magántulajdona és állami tulajdona keveredik – igaz, nagyon eltérő arányban. Semmiképpen sem kívánok belemenni olyan vitákba, hogy vajon a „létező szocialista társadalmak” az „igazi” szocializmust valósították-e meg, és hogy egyes – itt kapitalistának nevezett – országok, például Svédország mennyiben tekinthetők valóban kapitalistának. A kapitalista–szocialista megkülönböztetés tehát egyszerűen az országok két, közismert csoportját választja el.
2. A magyar társadalomtudományi szakirodalomban elsősorban Kulcsár Kálmán (1980, 1986, 1987) képviselte azt a tételt, hogy az 1945 utáni korszakot, különösképpen a gazdasági reformok időszakát modernizációs kísérletként lehet felfogni. Hasonló véleményen volt Ránki György (1987) is.

3. Hozzá kell tenni, hogy néhány országban folytatódott a társadalmi jelzőszámok gyűjtése és a társadalmi jelentések összeállítás. Jó példa erre Nyugat-Németország. Itt az idézett magyar kötethez (Andorka, Harcsa 1986a) hasonló társadalmi jelzőszám-gyűjtemény és elemzés (Zapf 1978) után kiadtak egy „Életminőség” című kötetet, amely az objektív életkörülményekre és a velük való elégedettségére vonatkozó indikátorokat adja közre (Glatzer, Zapf 1984), továbbá a Statisztikai Hivatal társadalomstatistikusok és szociológusok együttműködésével kétévenként kiad egy *Datenreport* (Statistisches Bundesamt, 1989) című kötetet, amely a mi *Társadalmi riportunk* mintájául szolgált.
4. Hozzá kell persze tenni, hogy Finnország egyike azoknak a kapitalista országoknak, amelyeknek a második világháború utáni gazdasági és társadalmi fejlődése a legsikeresebb volt, továbbá hogy Finnország a szociáldemokrata párt viszonylag nagy politikai súlya és szerepe miatt a kapitalista fejlődésnek nem egészen tipikus, mondhatnánk „skandináv” útját járta.
5. Jelezni kell, hogy a gazdasági fejlettség mérésére használt mutatók nemzetközi összehasonlítása igen sok problémát vet fel.
6. A mezőgazdaság elnevezésű ág tartalmazza az erdőgazdálkodást és a halászatot is. Az ipar elnevezésű ág tartalmazza az építőipart. A szolgáltatás elnevezésű ág tartalmazza a szállítást és hírközlést is.
7. Mind a magyar, mind a finn adatfelvételek (Uusitalo, 1989) a háztartás rendelkezésére álló jövedelem fogalmát használják, tehát a jövedelemfogalmak összehasonlíthatók. A finn adatközlés az egy OECD fogyasztási egységre jutó jövedelemadatokat közli, a magyar adatközlés viszont az egy főre jutó jövedelemadatokat közli a legrészletesebben. A társadalmi rétegenkénti jövedelemkülönbségeknél azonban az egy főre és az egy fogyasztási egységre vonatkozó jövedelmek szerinti arányok kevéssé térnek el egymástól, így kellő óvatossággal összehasonlíthatók a magyar egy főre és a finn egy fogyasztási egységre vonatkozó jövedelemadatokat.
8. Csupán a háztartások összes (tehát nem az egyének egy főre jutó) jövedelme szerinti decilisekről vannak összehasonlítható adataink. Ezek ugyan kevésbé tökéletesen mérik a jövedelmi egyenlőtlenséget, mint az egy főre jutó jövedelem szerinti adatok, de – legalább is Magyarországon – ugyanolyan tendenciát jeleznek, mint az egy főre jutó jövedelem adatai.
9. Érdemes megemlíteni, hogy Éltető Ödön nyomtatásban meg nem jelent tanulmányában az 1970-es évek eleji jövedelemfelvételek alapján – sokkal egzaktabb összehasonlító módszerekkel – szintén azt találta, hogy a magyarországi jövedelemeloszlás csupán kissé volt kevésbé egyenlőtlenebb, mint a finnországi. Hozzá kell persze tenni, hogy Finnország azon kapitalista országok közé tartozik, ahol a jövedelemeloszlás a legkevésbé egyenlőtlen.
10. A „mobilitás nagyságát” a mobil személyek aránya alapján definiálom, a társadalmi nyitottságot pedig a különböző származású személyek mobilitási esélyeinek egyenlőbb (illetve egyenlőtlenebb) volta alapján. A nagy tömegű mobilitás tehát nem jelenti szükségképpen a társadalom nagyobb fokú nyitottságát.
11. Ezek az 1950-es és 1960-as években kidolgozott, úgynevezett „I.S.A. paradigmában” használt, összes strukturális mobilitási, valamint kiemelt belépési és kilépési mobilitási arányszámok. A magyar és a finn vizsgálatban használt társadalmi kategóriák különbsége miatt nem volt mód az újabb „paradigmák” finomabb mutatóinak összehasonlítására. Megjegyzem, hogy ugyanezért nem került bele a finn adatfelvétel a 12 fejlett országra kiterjedő CASMIN nemzetközi összehasonlító mobilitásvizsgálatba (Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Andorka 1988).
12. A második gazdaságot itt – más szerzőktől némileg eltérően – úgy definiálom, mint mindazoknak a legális (vagy legalább eltűrt) tevékenységeknek az együttesét, amelyeket a főmunkahelyen végzett munkaidőn kívül végeznek és amelyek hozzájárulnak a társadalom nemzeti jövedelem és jólét növeléséhez.
13. A nők halandósága is romlott 1964 és 1985 között a 30–64 éves korcsoportban, de a 0–29 éves és a 65 éven felüli halandóság javulása ellensúlyozta ezt, ezért nem romlott a nők születéskor várható élettartama (Józan 1988).
14. Az emberi kapcsolatoknak és az élet értelmének egyes elemeire vonatkozó, szubjektív jelzőszámokat sorolta Allardt a boldogság fogalmába. Az objektív és a szubjektív jelzőszámok különválasztása ezekben a dimenziókban természetesen távolról sem egyértelmű.
15. Ezek a nehézségek már ott kezdődnek, hogy a szótári értelemben azonos szavaknak árnyalatilag más jelentése lehet a különböző nyelveken és ez a tény nem kis mértékben befolyásolhatja a választásokat.

16. Ennek a négy kérdésnek nincs megfelelője az általam ismert finn adatfelvételekben. Ezért itt magyar–finn összehasonlítás nem jöhet szóba. Érdekesként említem, hogy ezekhez nagyon hasonló kérdések szerepeltek a nyugatnémet jólét-felvételekben, majd 1990-ben a volt Kelet-Németország területén végzett két adatfelvételben. A nyugat- és keletnémet eredmények összehasonlítása is azt mutatja, hogy a megelégedettség, az élet minősége, az anomia, az elidegenedettség mutatói a hajdani keletnémet szocialista társadalomban sokkal rosszabb képet mutattak, mint Nyugat-Németországban a megelőző években (Habich et al. 1991). Ez arra enged következtetni, hogy az ilyen típusú adatfelvételi kérdések reális jelenséget mérnek, és hogy ebben a dimenzióban valóban lényeges különbségek lehettek a kapitalista és a szocialista társadalmak közt.
17. Természetesen hosszan vitatkozhatunk azon, hogyan definiáljuk a forradalmat. Nyilván az elfogadott definíciótól függ, hogy a magyarországi változásokat forradalomnak tekintjük-e. Ha elfogadjuk Dahrendorf (1990) definícióját, hogy a forradalom igen gyors és radikális változás, akkor hozzá hasonlóan forradalomnak tekinthetjük azt, ami hazánkban 1990 körül történt.
18. Ennek a tanulmánynak sokkal kevésbé kidolgozott, korábbi változata olvasható az 1990. évi Szociológiai Világkongresszus alkalmából kiadott, a nemzetközi összehasonlítások kérdéseivel foglalkozó kötetben, amelyet Else Oyen szerkesztett (Andorka 1990b).

Irodalom

- Alestalo, M. 1986: *Structural change, classes and the state. Finland in an historical and comparative perspective*. Helsinki. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 33.
- Alestalo, M.–Andorka R.–Harcsa I. 1987: *Agricultural population and structural change: a comparison of Finland and Hungary*. Helsinki. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 34.
- Allardt, E. 1973: *About dimensions of welfare. An exploratory analysis of a comparative Scandinavian survey*. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report, no. 1.
- Allardt, E. 1975: *Dimensions of welfare in a comparative Scandinavian study*. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Report no. 9.
- Andorka Rudolf 1975: *Társadalmi jelzőszámok—társadalomstatistikai rendszerek*. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf 1988: „A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása: a férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása”, *Szociológia* 17, 3, 221–240.
- Andorka Rudolf 1990a: „A második gazdaság szerepe és társadalmi hatása”, *Aula. Társadalom és Gazdaság* 12, 4, 22–37.
- Andorka Rudolf 1990b: „The use of time series in international comparison.” In: Oyen, E. (ed.), *Comparative methodology. Theory and practice in international social research*. London: Sage, 203–223.
- Andorka Rudolf–Harcsa István 1986: *A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve 1870–1984*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok 1.
- Andorka, R.–Harcsa, I. 1986b: „Economic development and the use of time in Hungary, Poland and Finland.” In: Harvey, A. S.–Wnuk-Lipinski, E.–Niemi, I., (eds.), *Time use studies: dimensions and applications*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland, 7–35.
- Andorka Rudolf–Harcsa István 1990: „A lakosság jövedelme.” In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.), *Társadalmi riport 1990*. 97–117.
- Andorka, R.–Harcsa I.–Niemi, I. 1983: *Use of time in Hungary and Finland*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.

- Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa 1975: „Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai”, *Statistikai Szemle* 53, 5, 459–478 és 6, 589–607.
- Bóday Erzsébet–Szilágyi György 1985: „Nemzetközi összehasonlítás Európában, 1980”, *Statistikai Szemle* 63, 8, 725–738.
- Csajanov, A. V. 1925: *Organyizacija kresztyjanszkogo hozjajsztva*. Moszkva.
- Dahrendorf, R. 1990: *Reflections on revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Éltető Ödön–Horváth Ádámné–Schnell Lászlóné 1985: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1982-ben*. Budapest: KSH.
- Ehrlich Éva 1988: *Gazdasági fejlettségi szintek, arányok, szerkezetek, iparosítási utak*. Budapest, doktori értekezés.
- Ehrlich Éva 1990: „Országok versenye, 1937–1986”, *Közgazdasági Szemle* 37, 1, 19–43.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. H. 1987a: „Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. Part I: a model for evaluating the 'FJN hypothesis'”, *European Sociological Review* 3, 1, 54–77.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. H. 1987b: „Commonality and variation in social fluidity in industrial nations. Part II: A model of social fluidity applied.” *European Sociological Review* 3, 2, 145–166.
- Featherman, D. L.–Jones, F. J.–Hauser, R. M. 1975: „Assumptions of social mobility research in the U.S.: the case of occupational status”, *Social Science Research* 4, 329–360.
- Ganzeboom, H. B. G.–Luijckx, R.–Treiman, D. J. 1989: „Intergeneration class mobility in comparative perspective.” In: Kalleberg, A. L. (ed.), *Research in social stratification and mobility*. (A research annual) Greenwich: JAI Press, 3–84.
- Glatzer, W.–Zapf, W. (hg.) 1984: *Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden*. Frankfurt, Campus.
- Habich, R.–Hader, M.–Krause, P.–Priller, E. 1991: „Die Entwicklung des subjektiven Wohlbefindens vom Januar bis zum Herbst 1990 in der DDR und Ostdeutschland.” In: *Das sozio-ökonomische Panel. Lebenslagen im Wandel. Basisdaten und -analysen zur Entwicklung in Ostdeutschland*. Frankfurt: Campus, 332–356.
- Haller, M. 1990: „The challenge for comparative sociology in the transformation of Europe”, *International Sociology* 5, 2, 183–204.
- Harcza, I.–Niemi, I. 1989: *The use of time in Hungary and Finland, 1986–1987*. Kézirat.
- Harcza, I.–Niemi, I.–Babarczy, Á. 1988: *Use of time in Hungary and in Finland II: Life cycle and time use*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.
- Janos, A. C. 1982: *The politics of backwardness in Hungary 1835–1845*. Princeton: Princeton University Press.
- Józan Péter 1988: *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1945–1985*. Budapest: KSH.
- Józan, P. 1989: „Contrasts in mortality trends.” In: *International Population Conference*. New Delhi 1989, 3, 231–245.
- Kerr, C.–Dunlop, J. T.–Harbison, F.–Nyers, C. A. 1960: *Industrialism and industrial man*. Harmondsworth: Penguin.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 1989: *Munkaképesség csökkenés, a neurózis és depresszió tüneti képe, alkoholfogyasztás, fokozott gyógyszerfogyasztás, dohányzás, magatartászavarok, öngyilkossági magatartás. Regionális jellemzők*. I. kötet. Budapest: Informatikai és Humán Kockázatok Kezelő Kft.
- KSH 1975: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben*. Budapest: KSH.
- KSH 1980: *A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben*. Budapest: KSH.
- Kulcsár Kálmán 1986: *A mai magyar társadalom*. Budapest: Kossuth
- Kulcsár Kálmán 1986: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest: Magvető.
- Kulcsár Kálmán 1987: „Reform, modernizáció, politika”, *Világosság* 28, 10, 601–610.

- Lenski, G. 1966: *Power and privilege. A theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.
- Lenski, G.–Lenski, J.–Nolan, P. 1991: *Human societies*. (6. kiadás.) New York: McGraw-Hill.
- Maddison, A. 1976: „Economic policy and performance in Europe 1913–1970”. In: Cippola, C. M. (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century*. 2. London: Collins/Fontana, 442–508.
- Matukovics Józsefné–Salamin Pálné 1990: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. Budapest: KSH.
- Merton, R. K. 1974: „Társadalmi struktúra és anómia.” In: Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat, 45–60.
- Pöntingen, S. 1983: *Social mobility and social structure: a comparison of Scandinavian countries*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Pöntingen, S.–Alestalo, M.–Uusitalo, H. 1983: *The Finnish mobility survey 1980: data and first results*. Helsinki: Suominen Gallup Oy, Report 9.
- Ránki György 1987: „A magyarországi modernizáció történetéhez”, *Világosság* 28, 10, 611–621.
- Rokkan, S. (ed.) 1964: *Comparing nations: the use of quantitative data in cross-national research*. New Haven: Yale University Press.
- Skrabski Árpád 1991: *A munkaképesség csökkenés pszichés háttértényezői a magyar lakosságban, reprezentatív felvétel alapján*. Kandidátusi dolgozat.
- Solenius, J. 1983: *Bridge-building in social theory*. Stockholm: Almqvist and Wicksell International.
- Statistisches Bundesamt 1989: *Datenreport 1989*. Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Szalai Sándor (szerk.) 1978: *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat.
- Uusitalo, H. 1989: *Income distribution in Finland*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland.
- Zapf, W. (hg.) 1978: *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Sozialer Wandel und Wohlfahrtentwicklung*. Frankfurt: Campus.